

Research Paper

Contrasting perspectives in the sociology of religion with an emphasis on the views of Karl Marx, Max Weber, and Emile Durkheim

Valiyollah Nasiri*¹ , Ali Ghaedi Bardehi²

¹ Assistant Professor and Faculty Member, Department of Comparative Religions and Mysticism, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.

² Master's Degree in Comparative Religions and Mysticism

[10.22080/jep.r.2025.29303.1281](https://doi.org/10.22080/jep.r.2025.29303.1281)

Received:

May 24, 2025

Accepted:

November 3, 2025

Available online:

December 11, 2025

Keywords:

Religion, Sociology, Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim

Abstract

The present study, which is a library, descriptive-analytical method, seeks the sociological dialectic of religion. Religion has always been one of the serious topics of sociologists and there have been different views and perspectives on it. This study has reconsidered the views of three sociologists (Karl Marx, Max Weber, and Emile Durkheim) on religion. Karl Marx considered religion to be both a concept of self-alienation and an expression of class society, and he considered religion to be a factor in the oppression of the upper classes of society by the lower classes. Despite Max Weber's belief that religion gives meaning to human life and gives meaning to human life in the face of deprivation and suffering, societies in today's world have moved beyond religion and have reached a concept called rationalization. Emile Durkheim believes that religion is a factor of solidarity and cohesion between individuals in society, and on the other hand, he considers God and society to be one. Accordingly, we seek to examine the religious ideas of these three thinkers in the field of sociology and finally address their contrasting ideas about religion.

*Corresponding Author: Valiyollah Nasiri

Address: Shahrekord University, Shahrekord, Iran.

Email: nasiri@sku.ac.ir

Extended Abstract

1. Discussion

The fusion of religion with human life is an undeniable issue. Religion is one of the forms of life that both affects and is affected by it. On the other hand, the growth and expansion of sociological studies of religion has also made significant progress, and sociologists have long been engaged in sociological studies of the institution of religion and its dimensions. Since religion has not only not disappeared with the ups and downs that have occurred for human life on earth, but is still one of the most important pillars of human communities. Therefore, sociologists cannot ignore the institution of religion in their scientific studies and not include it as one of their serious studies. This is why the study of religion and religious behavior in human societies has always been an important pillar of sociology. Of course, it must be acknowledged that many perspectives on religion and its dimensions have been examined in sociology. Sociologists usually express their opinions on religion and its place throughout human history based on their own methods. In some of these perspectives, agreement and overlap are seen, and on the other hand, contradictions and conflicts are also evident in some perspectives. This contradiction and conflict is also deep and significant in some cases, and in others it is very superficial. It is also necessary to state that in some cases it is observed that there are opposing views on religion among members of the same class. For example, there are contradictions and conflicts among sociologists, philosophers, or psychologists regarding religion and its place in society and the system of existence. What is important is

to find the roots of these contradictions and conflicts. Sometimes these issues arise from the different methods of thinkers, and sometimes this issue arises from the influences of predecessors.

The German philosopher and economist Karl Marx was born in Trier, Rhineland-Prussia. His father converted to Luther in 1824, and his family members also converted from Judaism. Marx studied in Bonn, Berlin, and Jena, and in 1841, he received his doctorate in philosophy from the University of Jena with a dissertation on Epicurus (Reiss, 1400: 706). During the Industrial Revolution, Marx had followed the changes that were taking place in society. His political activities had placed him in conflict with the German authorities. His interest in the European labor movement and socialist ideas is evident in his works and writings. A large part of his works is related to economic issues and topics; but since he always sought to connect economic issues with social institutions, his work has been full of sociological insights (Giddens, 1399: 18). Since Marx considered his works to be scientific rather than philosophical, it can be said that he did not consider himself a Marxist (Ries, 1400: 710).

Max Weber was born on April 21, 1864. His parents had seven children, of whom Max was the eldest. Max's parents were of German Protestant descent and had fled their Catholic city because of the persecution they were being subjected to by Catholics at the time. Weber was raised in a cultured bourgeois family. Not only prominent politicians but also prominent academics frequented Weber's home. He was a bright but frail, shy and withdrawn young man. In addition to pursuing his research interests, he also pursued his political interests and played an active and

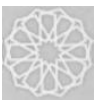
prominent role in Christian Socialist political circles. He also had a remarkable and comprehensive mind. His thought was influenced and influenced by many (Kozler, 1392: 320-325). Although he was not a philosopher, he was familiar with most of the classical philosophical systems during his student days. He was not a theologian, but his works show that he had extensive studies in the field of theology (ibid., 332). He is considered the author of classical works in sociology and the guide of Emile Durkheim. Having studied law, he was also a professional economist (Lalman, 1401: 301). Inspired by the legacy of Nietzsche, who considered life to be a constant struggle and a tireless will to improve the situation, he passes the propositions of this issue through the privileged filter of politics and religion and receives them (ibid., 314).

Emile Durkheim was born in Epinal in 1858. He was raised according to the Jewish religious tradition. He learned Hebrew and studied at a rabbinical school. Despite the ancient family tradition, he did not become a rabbi. After high school, Durkheim went to the Collège de Halle, where he passed the Agrégation of Philosophy exams to become a philosophy lecturer at the high school, and studied with Henri Bergson and Jean Jaurès. Despite Durkheim's turn from religion, his analyses were constantly influenced by respect for law and the importance of social power. Among the historical events that influenced his life were the defeat of

France by Germany in the war of 1870, the suppression of the Paris Commune, and the Dreyfus affair. Durkheim borrowed from the works of the historian Noma Denis Fostal de Coulanges his training and methodological rigor. Durkheim was also influenced by Emile Buter and Charles Renouvier, who were considered neo-classical philosophers. Durkheim was among those who believed in the equality of all before the law and respect for civil rights and political freedoms (Lalman, 1991: 230).

2. Conclusion

In general, the views of these three thinkers and sociologists can be considered to be in agreement in some ways and in opposition in others. All three sociologists express a kind of functionalism of religion in their views; but they express this issue with different approaches. Marx, with his negative and critical approach to religion, sees religion as only an instrumental tool and believes that it causes alienation and that the ruling class benefits from it to suppress the lower class. Max Weber, with his rational approach to religion, extracts a meaningful function from religion, and finally Durkheim considers the social function of religion in creating a collective identity around a sacred thing. Therefore, in the view of these three thinkers, religion has a functional aspect; but in the view of one, it has a positive function and in the view of the other, it has a negative function.

علمی

تقابل دیدگاه در جامعه‌شناسی دین با تأکید بر دیدگاه‌های کارل مارکس، ماکس وبر و امیل دورکیم

ولی الله نصیری^{*۱} ID، علی قائدی باردهی^۲ ID

^۱ استادیار و عضو هیئت علمی گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه شهرکرد، ایران، شهرکرد
^۲ کارشناسی ارشد رشته ادیان و عرفان تطبیقی

[10.22080/jepr.2025.29303.1281](https://doi.org/10.22080/jepr.2025.29303.1281)

چکیده

پژوهش حاضر که به روش کتابخانه‌ای، توصیفی-تحلیلی است، به دنبال تقابل جامعه‌شناسانه دین است. همواره دین یکی از مباحث جدی جامعه‌شناسان بوده و دیدگاه‌ها و نگاه‌های متفاوتی به آن بوده است. این پژوهش دیدگاه سه جامعه‌شناس (کارل مارکس، ماکس وبر و امیل دورکیم) را پیرامون دین مورد بازاندیشی قرار داده است. کارل مارکس دین را هم مفهوم از خودبیگانگی و هم بیانگر جامعه طبقاتی دانسته و دین را عامل زروگویی طبقات بالای جامعه به زیردستان می‌داند. ماکس وبر علی‌رغم اینکه معتقد است دین به زندگی انسان‌ها معنا می‌دهد و به زندگی انسان در مقابل محرومیت‌ها و رنج‌ها معنا می‌بخشد اما، جوامع در دنیای امروزی از دین عبور کرده و به مفهومی به نام عقلانی‌سازی رسیده‌اند. امیل دورکیم، باور دارد دین عامل همبستگی و انسجام بین افراد جامعه است و از طرفی او خدا و جامعه را یکی می‌داند. بر این اساس، ما به دنبال بررسی اندیشه‌های دینی این سه اندیشمند در ساحت جامعه‌شناسی هستیم و در نهایت به اندیشه‌های تقابلی آنها پیرامون دین می‌پردازیم.

تاریخ دریافت:

۳ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۲ آبان ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۰ آذر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

دین، جامعه‌شناسی، کارل مارکس، ماکس وبر، امیل دورکیم

* نویسنده مسئول: ولی الله نصیری

آدرس: دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

ایمیل: nasiri@sku.ac.ir

۱ مقدمه

از دین در سراسر نوشته‌هایش دیده می‌شود. ماکس وبر با علت باورهای دینی یا رفتارهای دینی افراد به طور مستقیم کاری نداشته و در پی بررسی پیوندها میان انواع مختلف دین و گروه‌های خاص اجتماعی بود و رفتار اقتصادی آنان برای وبر بسیار مهم تلقی می‌شد. امیل دورکیم به عنوان برجسته‌ترین نظریه‌پرداز جامعه‌شناسی، معتقد بود دین‌ها نیروی جمعی جامعه است که افراد جامعه در غالب آن خود را بازنمایی می‌کنند و این اعتقاد را می‌یابند که وابسته و مطیع یک قدرت خارجی‌اند.

۲ پیشینه پژوهش

پیرامون پژوهش حاضر تاکنون تحقیقی صورت نگرفته است. در این پژوهش براساس دیدگاه سه جامع‌شناس به تقابل دیدگاه‌های آن‌ها پرداخته شده است. امتیاز پژوهش حاضر، نبودن پیشینه تحقیق در این باره و نیز استفاده از منابع دست اول در این زمینه است. شاید مهم‌ترین سوال در پژوهش حاضر این است که چرا جامعه‌شناسان در خصوص دین دیدگاه‌های متفاوت و نگاه‌هایی گاهی در تضاد همدیگر نسبت به موضوع دین دارند؟ در این پژوهش ما به دنبال پاسخ به این سوال و دلیل تقابل دیدگاه‌های جامعه‌شناسان در زمینه دین هستیم.

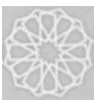
۳ روش پژوهش

روش پژوهش حاضر کتابخانه‌ای - توصیفی و تحلیل محتوا بوده که با مراجعه به منابع مختلف و دست‌اول در زمینه جامعه‌شناسی دین، دیدگاه‌های سه جامعه‌شناس را مورد بررسی قرار داده و به تحلیل آن‌ها پرداخته است.

۴ جامعه‌شناسی دین

جامعه‌شناسی دین به‌عنوان یکی از شاخه‌های علوم اجتماعی، به تبیین و بررسی دین و رفتارهای دینی افراد جامعه می‌پردازد. علوم اجتماعی استدلال‌های بسیاری را نسبت به تبیین‌های ویژگی شخصی ارائه می‌کنند. از جمله استدلال‌ها این است که این‌چنین تبیین‌ها حاصل این همان‌گویی‌ها هستند مثل این

آمیختگی دین با زندگی انسان موضوعی غیرقابل‌انکار است. دین یکی از صورت‌های زندگی بوده که هم بر آن تأثیر می‌گذارد و هم تأثیر می‌پذیرد. از طرفی رشد و گسترش مطالعات جامعه‌شناختی دین نیز پیشرفت چشمگیری داشته است و جامعه‌شناسان از دیرباز به بررسی‌های جامعه‌شناختی نهاد دین و ابعاد آن پرداخته‌اند. از آن‌جا که دین تاکنون نه تنها با فراز و فرودهایی که برای حیات بشر در روی زمین پیش‌آمده، از بین نرفته است، بلکه هنوز یکی از ارکان بسیارمهم اجتماعات انسانی است. از این‌رو جامعه‌شناسان در بررسی‌های علمی خود نمی‌توانند نهاد دین را نادیده گرفته و آن را به عنوان یکی از مطالعات جدی خود قرار ندهند. به همین دلیل است که مطالعه دین و رفتار دینی جوامع بشری همواره یکی از ارکان مهم جامعه‌شناختی بوده است. البته باید اذعان کرد که دیدگاه‌های زیادی پیرامون دین و ابعاد آن در جامعه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته است. معمولاً جامعه‌شناسان بر اساس روش خاص خود نسبت به دین و جایگاه آن در طول تاریخ بشر، اظهارنظر نموده‌اند. در برخی از این دیدگاه‌ها توافق و همپوشانی دیده می‌شود و از طرفی تضاد و تعارض نیز در برخی دیدگاه‌ها مشهود است. این تضاد و تعارض نیز در بعضی موارد عمیق و قابل‌توجه است و در برخی دیگر بسیار سطحی است. همچنین بیان این نکته ضروری است که در برخی موارد ملاحظه می‌شود که تقابل آرا در باب دین در بین اعضای یک صنف نیز وجود دارد. مثلاً در بین جامعه‌شناسان یا فلاسفه و یا روان‌شناسان در باب دین و جایگاه آن در جامعه و نظام هستی تضاد و تقابل دیده می‌شود. آنچه که مهم است ریشه‌یابی این تقابلات و تعارضات است. گاهی این مسائل ناشی از روش‌های متفاوت اندیشمندان است و گاهی این مسئله برخاسته از تأثیرات پیشینیان است. کارل مارکس با الهام از هگل و فوئرباخ نظریه جدید و ترکیبی خود را درباره دین ارائه داده است که برخورد وی با دین کاملاً سلبی بوده و رویکرد انتقادی

۵ کارل مارکس

فیلسوف و اقتصاددان آلمانی کارل مارکس در تریب ایالت راین پروس متولد شد. پدرش در سال ۱۸۲۴ به آیین لوتر درآمد و اعضای خانواده نیز به تبع پدر از دین یهود خارج شدند. مارکس در بن، برلین و ینا به تحصیل پرداخت و در سال ۱۸۴۱ با نگارش رساله-ای در باب اپیکور موفق به اخذ درجه دکتری در رشته فلسفه از دانشگاه ینا شد (ریس، ۱۴۰۰: ۷۰۶). مارکس در خلال عصر انقلاب صنعتی تغییراتی را پی گرفته بود که در جامعه رخ می داد. فعالیت های سیاسی اش او را در برابر مقامات آلمانی قرار داده بود. در آثار و نوشته هایش علاقه اش به نهضت کارگری اروپا و افکار سوسیالیستی به چشم می خورد. بخش بزرگی از آثارش در رابطه با مباحث و موضوعات اقتصادی است؛ ولی از آنجاکه وی همیشه در صدد ارتباط بین مسائل اقتصادی و نهادهای اجتماعی بود عمل او سرشار از بصیرت های جامعه شناسانه بوده است (گیدنز، ۱۳۹۹: ۱۸). از آنجاکه مارکس ماهیت آثار خود را علمی تلقی می کرد و نه فلسفی، می شود گفت که او خود را مارکسیست نمی دانسته است (ریس، ۱۴۰۰: ۷۱۰).

۵/۱ نظریه مارکس و منابع آن

دیدگاه مارکس بر ماتریالیسم تاریخی یا درک مادی-گرایانه تاریخ استوار است. طبق این دیدگاه تغییر اجتماعی را نباید در اندیشه ها و ارزش های جست که آدمیان بدان ها معتقدند؛ بلکه تغییرات اجتماعی را در عوامل اقتصادی باید دید. وی معتقد بود تضادهایی که میان طبقات اجتماعی وجود دارد موتور محرکی برای تحول تاریخی بوده و به عبارتی کل تاریخ بشر را نبرد طبقات پرکرده است (گیدنز، ۱۳۹۹: ۲۰). این اعتقاد مارکس از آنجا نشئت می گرفت که مارکس با کنارگذاشتن تصور بی دینی صرف و نیز دیدگاه گئورگ ویلهلم فریدریش هگل^۱ در خصوص واقعیت و با قبول دیدگاه ماتریالیستی لودویگ فوئرباخ^۲ و روش دیالکتیکی و پویای هگل

گزاره که می گوید افراد به دین متعهدند زیرا عمیقاً مذهبی اند اما جامعه شناسان تمایل دارند این گونه موضوعات را بیشتر تفسیر کرده و بپرسند چرا افراد مذهبی می شوند (فیوشت و ریستا، ۱۳۹۷: ۱۲). اطلاع از این امر مهم که جامعه شناسی دین تفاوتی با جامعه شناسی عمومی ندارد خالی از لطف نیست. موضوع مطالعه جامعه شناسی دین، مطالعه دین در زمینه اجتماعی اش است؛ اما این نوع جامعه شناسی به کارگیرنده همان نظریه ها و روش هایی است که برای مطالعه اقتصاد، سیاست و سایر پدیده های اجتماعی به کار می روند (همان، ۱۷). مطالعه جامعه شناسانه دین در جنبش روشنگری قرون هفدهم و هجدهم ریشه دارد. این جنبش علاوه بر اینکه به اصل باور دینی شک کرد، آن را پدیده ای طبیعی و ساخته اندیشه انسان دانست. جامعه شناسی معاصر دین تا حد زیادی از این نگرش انتقادی اولیه به دین که واجد حقیقت است، دست کشید؛ اما به این اصل اساسی وفادار ماند که روندهای اجتماعی در پیدایش، گسترش و ترویج باورها و شعایر دینی دخالت اساسی دارند (پارتریچ، ۱۳۹۸: ۲۷). علت برانگیختن جامعه شناسان دین نسبت به موضوعی مانند دین، ظرفیتی است که انسان در باورداشت دارد. گنجایش و گوناگونی و نیز شگفتی تعجب آور باورداشت ها و بازتاب آن در جامعه و تاریخ بشری از دیگر علل این برانگیختگی می تواند باشد. در واقع جامعه شناسی دین دو مسئله اصلی و کانونی دارد که عبارتند از: چرا عملکردها و باورداشت های مذهبی نقش تعیین کننده ای در فرهنگ و جامعه دارند؟ و دیگر اینکه چرا این باورداشت ها و عملکردها صور گوناگون و مختلفی را به خود گرفته اند. به عبارت دیگر جامعه شناسی دین، به مسئله نقش و اهمیت دین در معنای عام آن در جامعه بشری و اهمیت باورها و عملکردهای گروه ها و جوامع خاص می پردازد (همیلتون، ۱۳۹۴: ۹-۱۰).

^۱ Georg Wilhelm Friedrich Hegel

^۲ Ludwig Feuerbach

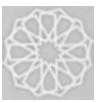
که سعی در تجدیدنظر در افکار هگل داشت. مارکس متأثر از افکار هگل و تحت تأثیر تجدیدنظرهای فوئرباخ، به ترکیب هر دوی این فلسفه‌ها پرداخت. فوئرباخ به عبارتی پل مهمی بین هگل و مارکس محسوب می‌شد. او با انتقاد از این اعتقاد هگل در باب آگاهی و روح جامعه، معتقد بود باید از ایده آلیسم ذهنی هگل دست شست و به جای اینکه بر افکار تأکید کرد باید بر واقعیت مادی انسان‌های واقعی پرداخت. وی در انتقاد از دیدگاه هگل در موضوع دین، معتقد بود انسان‌ها ذات انسانی خود را به شکل یک نیروی غیرشخصی فرافکنی می‌کنند و نام خدا را بر آن می‌گذارند و خود را از این خدا بیگانه می‌سازند (ریترز، ۱۴۰۰: ۲۴-۲۶).

مفهوم بیگانگی میراثی از هگل و سنت فلسفی آلمان برای مارکس اهمیت محوری دارد. مارکس با مصادره این مفهوم و گسترش دامنه آن معتقد بود بیگانگی تنها در سپهر دین محقق نمی‌شود؛ بلکه مقدم بر همه این مفاهیم ثباتی اقتصادی دارد که تنها با دگرگونی ریشه‌ای جامعه از میان خواهد رفت. وی معتقد بود هنگامی که حاکمیت اقتصادی توقف یابد، بیگانگی دینی که بازتابی از تناقضات مادی بوده، خودبه‌خود فرومی‌ریزد (لالمان، ۱۴۰۱: ۱۲۶).

به نظر مارکس جامعه از توازن بین متغیر نیروهای متضاد ساخته می‌شود. بر اثر تنش‌ها و کشمکش‌های این نیروها دگرگونی اجتماعی رخ می‌دهد. مارکس افکار و مقولات فکری را مانند روابطی که بیانگر این افکارند جاودانه نمی‌داند؛ بلکه آن‌ها را فرآورده‌های گذار و تاریخی تلقی می‌کند (Marx, n.d:p1). وی همچنین تاریخ اندیشی نسبی‌گرا که قائل به تعلق روابط اجتماعی انسان‌ها و نظامات فکری وابسته به آن‌ها به دوره‌های گوناگون تاریخی بود (کوزر، ۱۳۹۲: ۷۵-۷۶). وی می‌گوید: «نخستین عمل تاریخی تولید خود زندگی مادی است. به‌راستی که این یک عمل تاریخی و شرط بنیادی سراسر تاریخ است» (Marx, 1964:p 60). در واقع او بر این است آنچه تاریخ را برمی‌انگیزاند همان نحوه ارتباط آدمیان با کشمکش‌های

ماتریالیسم تاریخی به معنای فرایندی که در جهان واقعی رخ می‌دهد که متشکل از واقعیت‌های فیزیکی و مادی است را پذیرفته بود. طبق این دیدگاه مارکس آزادی و بردگی را تصوراتی ذهنی نمی‌دانست؛ بلکه در جهان واقعی وجود دارند در مقابل ادیان که خود دشوارکننده زندگی انسان‌اند را پدیده‌های بی‌حاصل دانسته که برای تعمیق افراد جامعه به کار گرفته می‌شدند (دیلینی، ۱۴۰۰: ۱۱۲). مارکس خود را از ماتریالیست‌ها می‌دانست؛ ولی نه ماتریالیست‌های که در قرن هجدهم بودند؛ بلکه باصفت دیالکتیکی که از هگل به آن می‌افزود، آن را با ماتریالیسم قدیم متمایز می‌کرد و آن را با ابزارگرایی که امروزه وجود دارد شبیه می‌کند. مارکس ماتریالیسم قدیم را دارای ویژگی انفعال احساس می‌دانست که در پی آن فعالیت در درجه اول به‌عین نسبت داده می‌شد؛ اما مارکس معتقد بود احساس یا ادراک فعل و انفعالی است متقابل که بین ذهن و عین در جریان است. وی حقیقت فکر آدمی را واقعیت و قدرت می‌دانست که باید در عمل به اثبات برسد. از همین رو می‌گفت انتزاع حقیقت یا عدم حقیقت فکر از عمل یک مسئله مدرسی محض بوده و فلاسفه تاکنون جهان را از طریق متفاوت تعبیر و تفسیر کرده‌اند؛ اما کار اصلی تغییردادن جهان است (راسل، ۱۳۸۸: ۵۸۵).

مارکس انسان‌گرایی بود که از مصائب و مشکلات طبقه کارگر و نیز بهره‌کشی از کارگران در نظام سرمایه‌داری آزرده‌خاطر بود. اغلب تفکرات و نظرات مارکس منبعث از ایده‌های وی درباره قابلیت‌های بالقوه انسان و یا به تعبیری دیگر نوع انسان است. دغدغه اصلی مارکس نیروها و نیازهای انسان بود و منظور او از نیروهای انسان همان استعدادها، توانایی‌ها و ظرفیت‌های موجود در نوع بشر است (دیلینی، ۱۴۰۰: ۱۱۰). گئورگ ویلهلم فریدریش هگل فیلسوف آلمانی نفوذ فکری قابل‌توجهی بر ذهن مارکس داشت. مارکس از هگلیان جوان بود که به بسیاری از لایه‌های نظام فلسفی هگل انتقاد داشتند. لودویگ فوئرباخ از جمله هگلیان جوان بود

خود برای به دست آوردن زیست‌مایه از چنگال طبیعت است. از نظر مارکس نوع بشر دارای تاریخی است که جنبه‌ای دوگانه دارد؛ از یک طرف این تاریخ، تاریخ نظارت آفریننده انسان بر طبیعت است و از طرف دیگر بیانگر از خودبیگانگی هرچه بیشتر انسان است. از خودبیگانگی وضعیتی را ترسیم می‌کند که انسان در آن تحت چیرگی نیروهای خودساخته است و این نیروها در قالب قدرت‌های بیگانه در برابرشان می‌ایستند (همان، ۸۴). وی منظومه فکری خود را از سه عنصر ساخته بود؛ ایده آلیسم آلمانی به‌ویژه نسخه هگلی آن؛ سنت سوسیالیستی فرانسه و اقتصاد سیاسی بریتانیایی (همان، ۱۰۷).

مارکس با مورد توجه قراردادن پیامدهای ایدئالیستی فوئر باخ از خانواده مقدس که می‌گفت با دگرگون ساختن فکر خانواده مقدس شکل‌بندی مادی خانواده زمینی را دگرگون می‌سازیم، هرگونه تغییر را از سطح شکل‌بندی‌های مادی باید آغاز شود. به عقیده مارکس زمانی که خانواده دچار انقلاب شود که در اینجا منظور از خانواده تصویر آینه‌ای جامعه است که سلسله‌مراتب قدرت در خانواده به‌موازات سلسله‌مراتب قدرت در جامعه ساختاری جدید می‌یابد، تصور خانواده مقدس به‌راحتی فرومی‌ریزد و بساط دین برچیده می‌شود. این انحلال حتمی است و اتفاق خواهد افتاد؛ زیرا علی‌رغم دیدگاه فوئر باخ دین علت از خودبیگانگی نبوده؛ بلکه نشانه‌ای از آن محسوب می‌شود و گاهی اوقات نیز اعتراضی علیه آن است (باکینگام، ۱۴۰۲: ۳۱۱).

۵٫۲ دیدگاه مارکس درباره دین

مارکس دین را محصول یک جامعه طبقاتی می‌داند. به نظر مارکس دین هم بیانگر از خودبیگانگی و هم بیانگر منافع طبقاتی است. وی معتقد است دین ابزاری برای فریبکاری و ستمگری بر طبقه زیردست جامعه و نیز به نوعی بیان اعتراضی است علیه ستمگری. از نظر او دین موقعیت راستین را واژگونه می‌کند به دلیل اینکه حاصل از خودبیگانگی بشر است. فوئر باخ با نشان دادن ماهیت راستین توهم دینی راه را برای مارکس باز کرد که به این مسئله که

چگونه می‌توان این توهم دینی را بر مبنای ساختار اجتماعی باز شناخت، برسد. مارکس انتقاد از دین را به انتقاد از اجامعه‌ای که دین را ایجاد می‌کند، محدود می‌کند. وی می‌گوید انسان در واقع همان جهان انسانی، دولت و جامعه است. این دولت و جامعه دین را به شکل یک آگاهی جهانی وارونه تولید می‌کند زیرا خود دولت و جامعه جهانی وارونه‌اند. مارکس حتی دین را اعتراضی که بتواند ستم‌دیدگان را برای غلبه بر شرایط ستم‌یاری کند موثر نمی‌داند. در نهایت معتقد است این مایه شادمانی موهوم که همان دین باشد، باید از بین برود تا شادمانی واقعی حاصل شود و چون دین محصول شرایط اجتماعی بوده بدون الغای این شرایط اجتماعی این مهم ممکن نخواهد بود (همیلتون، ۱۳۹۴: ۱۴۱-۱۴۶). مارکس در کتاب نقد فلسفه حق هگل می‌گوید: «انسان دین را می‌سازد؛ دین انسان‌ها را نمی‌سازد. در حقیقت دین خودآگاهی و خودباوری انسانی است که یا هنوز خود را درک نکرده یا پیش‌تر، بار دیگر خود را گم کرده است. دین تحقق خیالی ذات انسان است؛ چراکه ذات انسان دارای واقعیت راستین نیست» (مارکس، ۱۴۰۱: ۱۷). همچنین گزاره‌های مهم از مارکس درباره دین در کتاب سرمایه وی آمده است، مارکس در این کتاب با ارائه طرح کلی از ریشه دین ادعا دارد که دین در مراحل ابتدایی رشد بشر از درماندگی بشر اولیه در مواجهه با نیروهای طبیعی ناشی شد. پس از این دین در نظریه مارکس به عنوان ایدئولوژی نیز دیده می‌شود. مارکس استدلال می‌کند که در جوامع طبقاتی ایده‌هایی حاکم‌اند که طبقه حاکم از آن‌ها دفاع می‌کند و رواجشان می‌دهد. این ایده‌ها وسیله‌ای در جهت کنترل و سرکوب طبقه فرودست در جامعه هستند (فیوشت و رپستا، ۱۳۹۷: ۵۰). علاوه بر این وی در این کتاب با طرح مفهوم بت‌وارگی کالا می‌گوید: «جهان دینی، چیزی نیست جز بازتاب جهان واقعی. و برای جامعه‌ای که بر پایه تولید کالایی بنا شده، جامعه‌ای که در آن تولیدکنندگان در کلیت خود از راه مبادله محصولات‌شان به‌مثابه کالا وارد روابط اجتماعی

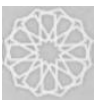
که انسان در چنین غفلتی به سر می برد خواه ناخواه استثمارپذیر و سلطه پذیر خواهد بود، سوم آنکه چنین انسان با ویژگی های یاد شده جوهر انسانی خود را از دست می دهد. به عبارت دیگر افراد دین دار چیزی که در دست ندارند سرنوشت شان است (دیلینی، ۱۴۰۰: ۱۴۴-۱۱۵). مارکس با تاثیر زیادی که در پیشرفت جامعه شناسی و جنبه های مشخصی از جامعه شناسی دین داشت، در زمانه ای که جو فکری مسلط آرمان گرایانه بود، تفسیر ماتریالیستی از تاریخ او جدید و نوآورانه بود که با نظریه محرومیت که بیانگر این موضوع بود که دین نیازهای کسانی را که به انتهای سلسله مراتب اجتماعی نزدیک اند برآورده می سازد، همراه شد (فیوشت و ریستا، ۱۳۹۷: ۵۱).

۶ دیدگاه ماکس وبر

ماکس وبر در ۲۱ آوریل ۱۸۶۴ زاده شد. پدر و مادرش هفت فرزند داشتند که ماکس بزرگترینشان بود. والدین ماکس از نسل پروتستان های آلمان بودند و به خاطر آزاری که کاتولیک ها در آن دوران به آنها می رساندند از شهر کاتولیک نشینشان گریخته بودند. وبر در یک خاندان بورژوازی با فرهنگ پرورش یافته بود. نه تنها سیاستمداران سرشناس بلکه دانشگاہیان برجسته ای نیز به خانه وبر رفت و آمد داشتند. وی جوانی تیزهوش اما سست بنیه و خجالتی و گوشه گیر بود. علاوه بر دنبال کردن علایق پژوهشی اش، علایق سیاسی خود را نیز دنبال کرد و در محافل سیاسی سوسیال مسیحی نقش فعال و برجسته ای داشت. همچنین وی ذهن شگفت انگیز و فراگیری داشت. اندیشه اش تحت تاثیر و نفوذهای بسیاری قرار گرفت (کوزر، ۱۳۹۲: ۳۲۰-۳۲۵). علی رغم اینکه او فیلسوف نبود؛ ولی در زمان دانشجویی خود با غالب دستگاه های فلسفی کلاسیک آشنایی داشت. او خدانشناس نبود؛ اما آثار او نشان می دهد که در حوزه خدانشناسی مطالعات گسترده ای داشته است (همان، ۳۳۲). وی را در جامعه شناسی مؤلف آثار کلاسیک و راهنمای امیل دورکیم دانسته اند. با

می شوند، و در آن کار انسانی تجسم یافته در این محصولات، به مثابه ویژگی ای عینی خود کالاها ظاهر می شود — برای چنین جامعه ای، مسیحیت با آیین پرستش انسان انتزاعی اش، به ویژه در شکل های بورژوازی اش مانند پروتستانتیسم، دئیسم و ... مناسب ترین شکل دین است.» (Marx, 1990: p165).

او رابطه ای انتقادی با ایدئولوژی داشت. او معتقد بود ایدئولوژی تصویر تحریف شده از زندگی واقعی است مانند تصویر معکوس در عکاسی. همچنین بر این عقیده بود که همراه با ایدئولوژی عمل اجتماعی با خیالپردازی های انسان ها مبهم شده است. مارکس ایدئولوژی را علاوه بر آن که مخلوطی از ایده های غلط می دانست، آن را سلاحی در خدمت حاکمیت نیز تلقی می کرد (لالمان، ۱۴۰۱: ۱۳۱). مارکس با توهمی دانستن دین معتقد بود دین حادث ترین مثال از ایدئولوژی است که هدفی جز تامین دلایل و بهانه برای حفظ امور جاری جامعه ندارد (پالس، ۱۳۹۴: ۲۰۹). به نظر مارکس گریز از واقعیت و تکیه کردن به جهان ذهنی از دین یک نوع آرامبخش شریانه به وجود می آورد. مارکس بر آن است اگر خدا و جهان فوق طبیعت وجود ندارند پس اعتقاد به مذهب و مذهبی بودن با اعتیاد به مواد مخدر یکی است. وی معتقد است مذهبی بودن یک نوع گریز از واقعیت است (همان، ۲۱۳). مارکس با آگاهی دروغین پنداشتن دین بر این بود که انسان دین را می سازد نه دین انسان را. مارکس در کنار موضوعات اقتصادی دین را از جدی ترین موانعی می داند که از بالفعل کردن قابلیت های بالقوه آدمی جلوگیری می کند. مارکس با این عقیده که دعا و امید به رستگاری در حیات اخروی بعد از مرگ از فلاکت زمینی بشر چیزی کم نمی کند، معتقد بود صاحبان قدرت با قبولاندن توده مردم به حیات پس از مرگ از وضع موجود حمایت می کنند و خود را در راس قدرت نگه می دارند. عمده دلایل مخالفت مارکس با دین در سه مورد خلاصه می شود؛ اول آنکه دین مایه غفلت انسان از جوهر خود است، دوم آنکه تا زمانی

از خواصشان قابل مشاهده است. از دیدگاه او پیدایش جامعه مدرن ملازم با تحولات مهم در الگوهای کنش اجتماعی بود. او معتقد بود که مردم از عقاید سنتی که بر خرافه، دین، آداب و رسوم و عادت‌های دیرپا مبتنی‌اند دور شده و به طور فزاینده در محاسبات عقلانی و ابزاری گرفتار می‌شوند (گیدنز، ۲۲: ۱۳۹۹-۲۴).

نگاه وبر به دین آغازگر نظریه معانگرا بود. این نظریه با تأکید بر این دارد که دین به حیات انسانی و جامعه در برابر رنج و ستم معنا می‌دهد. دین خوشبختی و شوربختی را در تصویر گسترده‌ای که امکان دارد از جهان ادراک روزمره فراتر نیز برود، تبیین و توجیه می‌کند. بدین صورت هرچه را که در نظر بی‌معنا جلوه کند معنادار می‌سازد (پارتریچ، ۱۳۹۸: ۲۸). او کار خود در جامعه‌شناسی دین را با این پرسش که چطور معانی مذهبی برای آدمیان اهمیت یافتند درحالی‌که علایق مادی آن‌ها همواره بر بیشتر جنبه‌های زندگی‌شان غلبه دارد، آغاز کرد. او برای فهم چگونگی رشد افکار مذهبی، به تحلیل انگیزه‌های نوعی کنشگران مذهبی گوناگون می‌پردازد. از دیدگاه وی در شکل‌گیری تحولات دینی، منافع حرف اول را می‌زنند (وبر، ۱۳۹۷: ۱۰-۱۲). وی به طور مستقیم به بررسی سرچشمه‌های باور دینی و علت‌های رفتار دینی نمی‌پردازد؛ بلکه آنچه که برای او مهم تلقی شده پیوندی است که میان انواع مختلف دین و گروه‌های خاص اجتماعی و نیز تأثیر انواع نظرات دینی بر جنبه‌های دیگر زندگی اجتماعی به خصوص رفتار اقتصادی است. همچنین با رد این نظر که اندیشه‌های دینی بازتاب موقعیت‌های مادی و منافع گروه‌های اجتماعی‌اند معتقد است عوامل اجتماعی هرچند بر یک آیین اخلاقی دینی تأثیرگذار هستند؛ اما یک آیین دینی اساساً از سرچشمه‌های خود آب می‌خورد. وبر همچنین نظراتی مانند این که دین واکنش در برابر محرومیت و نیز دین نتیجه نفرت را رد کرده است؛ اما این مسئله را که میان دین و رنج پیوند نزدیکی برقرار است را می‌پذیرد. از دیدگاه وبر برای دستیابی به ریشه باورهای دینی

تحصیل در رشته حقوق، اقتصاددان حرفه‌ای نیز بود (لالمان، ۱۴۰۱: ۳۰۱). او با الهام از میراث نیچه که زندگی را مبارزه‌ای دائمی و اراده خستگی‌ناپذیر برای بهبود اوضاع می‌دانست، گزاره‌های این مسئله را از صافی ممتاز سیاست و دین عبور داده و دریافت می‌کند (همان، ۳۱۴). تأثیرات مارکس و نیچه در جامعه‌شناسی وبر امری مشهود است. وی اعتقاد داشت که این منافع مادی و ذهنی هستند که رفتار فردی را کنترل می‌کنند. شاهد تأثیر مارکس بر وبر جهت‌گیری ماتریالیستی تاریخی وبر است. نظرات وبر در زمینه رفتار اقتصادی و قشربندی ریشه در نظرات مارکس دارد. وی در مسیر ساخت نظریه جامعه‌شناسی خود، هم متأثر از مارکس بود و هم منتقد او. او با حفظ دغدغه تحلیل تاریخی و طبقاتی، تلاش کرد چارچوبی جامع‌تر و چندعلتی‌تر ارائه دهد که نقش عقلانیت، فرهنگ و نهادهای غیر اقتصادی را نیز تبیین کند. سوگیری او در ماتریالیسم تاریخی متأثر از مارکس بود. نظرات وی در زمینه قشربندی اجتماعی و رفتار اقتصادی همه ریشه در نظرات مارکس داشت. این دو معتقد بودند که روش‌های مدرن سازماندهی، تاثیرگذاری و کارایی تولید را افزایش می‌دهد. وبر در زمینه تأثیر صرف نبرد طبقاتی و صاحبان ابزار تولید در ایجاد نظم اقتصادی با مارکس موافق نبود و علاوه بر این موارد قدرت نظامی و سیاسی را نیز دخیل می‌دانست. آگاهی وبر از تحلیل‌های نیچه در رابطه با مکانیسم‌های روان‌شناختی که باعث در خدمت گرفتن ایده‌های ذهنی برای آرمان‌های شخصی یا قدرت و سلطه می‌شوند تا شکلی عقلانی به خود بگیرند، خود دلیلی بر تأثیر نیچه بر وبر است. همچنین وی مفاهیمی مانند سرخوردگی و فره ایزدی را به کمک انگیزش قوی از نیچه نویسنده فراسوی نیک و بد شرح و بسط داد (دیلینی، ۱۴۰۰: ۲۰۰-۲۰۱).

یکی از عناصر مهم در نظرات جامعه‌شناسانه وبر مفهوم تیپ ایدئال است. این مفهوم به معنای مدلی است که از آن برای درک جهان استفاده کرد. این مدل در جهان واقعی وجود ندارند و غالباً تنها برخی

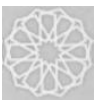
کوشش‌های تبلیغی رهبران بدعت‌گذار و واعظان دینی همان طبقه‌اند. از نظر وبر روشنفکران تابع زمینه‌های اجتماعی متفاوت بوده و از این جهت سهم آنان در اندیشه‌های دینی متفاوت و متغیر است. وبر دگرگونی و تحولات دینی را از نوع بدعت ناگهانی دانسته که توسط رهبران یا پیامبران فرهمند پدیدار شده‌اند. وبر پیامبر فرهمند را از مهم‌ترین شخصیت‌ها در تاریخ دینی می‌داند که کارگزار دگرگونی دین و عامل تحول و راه‌حل‌های نوین و کامل‌تر رستگاری محسوب می‌شود. پیام‌های این پیامبر فرهمند به جهت کیفیت‌های شخصی و استعدادهای پذیرفته می‌شود و پیشگویی‌های وی نیز بر بینش و الهام مبتنی است. نقطه مقابل این پیامبر فرهمند کاهن است. این کاهن از سنت و اقتدار جاافتاده و محافظه‌کاری دفاع کرده و دارای یک حرفه‌ی تمام وقت و متکی به آیین دینی و تشریفات مذهبی دارد (Weber, 1965: p90-92).

وبر در باب حالات مذهبی معتقد است که این حالات مذهبی امکان دارد از نظر ماهیت و نمود ظاهری حالاتی گذرا باشند. تنها راه را برای تمیز بین حالات دینی و غیردینی را استناد به ماهیت خارق-العاده این حالات می‌داند (وبر، ۱۴۰۰: ۳۱۶).

وبر در رابطه با حکومت دینی و روحانیان متولی اجرای مراسم دینی معتقد است اینان ارزش‌های دینی را در انحصار خود گرفته و در پی آموزش رستگاری از طریق کوشش‌های فردی هستند که تنها از طریق میانجی‌گری روحانیانی که کارشان سرپرستی نیایش‌هاست قابل حصول است (همیلتون، ۱۳۹۴: ۲۴۵). از نظر وبر روحانی سالاری با انحصار مذهب در خود و نیز معرفی خود به عنوان متولی ارزش‌های مذهبی سعی داشته آموزش مذهبی را تنها از مسیر واسطه‌گری روحانیت معتبر بداند (وبر، ۱۴۰۰: ۳۲۰). به تعبیر وبر این نوع دینداری با هر نوع دینداری ذوق‌محور مخالف است؛ زیرا باعث تحمیل ارزش‌های مقدس خود را به جای فضیلت‌ها و صلاحیت‌های مذهبی خود انگیزخته و مستقل به توده مردم تحمیل می‌کند (همان، ۳۲۶). وبر از

باید به پاسخی رجوع کرد که دین به دشواری‌ها و بی‌عدالتی‌های زندگی آدمی می‌دهد. همچنین علت به‌وجود آمدن مفاهیم دینی را نیز این می‌داند که زندگی انسان مخاطره‌آمیز و نامطمئن است. وبر باور دارد آنچه که در جوامع ابتدایی رفتار دینی را برمی‌انگیزد همان میل به بقا بود و اندیشه در این جوامع در جهت هدف‌های اقتصادی عمل می‌کرد (همیلتون، ۱۳۹۴: ۲۳۳-۲۳۶).

یکی از اصلی‌ترین و برانگیزاننده‌ترین مفاهیم نزد ماکس وبر، مفهوم عقلانی‌سازی است. این مفهوم نزد وی عبارت است از ساماندهی و وحدت‌بخشی نظام‌های افکار. این مفهوم به قدری مهم است که فرهنگ‌ها از طریق آن می‌توانند موقعیت مذهبی خود را تعریف کنند (وبر، ۱۳۹۷: ۱۴ و ۲۵). عقلانیت در میدان دین از نظر او بیانگر حذف صبغه‌های جادویی و مرتفع ساختن تناقضات و ابهام‌ها در راه حل‌های مسئله رستگاری است. رهیافت وی به دین از نوع رئالیستی است که به دنبال معنا است. این پیگیری صرفاً عقلی نبوده بلکه ریشه در عاطفه دارد که به یافتن نوعی استدلال الهی برای توجیه کردن بحث نیک و بد مشغول است (همیلتون، ۱۳۹۴: ۲۴۵ و ۲۴۷). او معتقد است در تحولاتی که جامعه بشری بتواند یک الگوی اختصاصی دینی تشخیص داد، آنگاه بر اساس این الگو گروه‌های تشکیل دهنده جامعه نباید به یک میزان احساسات دینی از خود نشان دهند. مثلاً دهقانان گرایش بیشتر به جادو دارند چون با طبیعت پیوند عمیق دارند؛ جنگجویان و نجیب‌زادگان چندان علاقه‌ای به اندیشه‌های دینی از خود نشان نمی‌دهند؛ ماموران حکومتی فقط در پی حفظ نظم و امنیت هستند و از خود تمایلی به دین نشان نمی‌دهند و دین برای اینان وسیله‌ای سودمند برای دستیابی به این هدف است؛ بازرگانان و ثروتمندان نیز در شبیه به گروه اخیر تمایلی به دین نشان نمی‌دهند؛ تنها طبقات متوسط و پایین به ویژه طبقه متوسط پایین در مناطق شهری حاملان واقعی دین‌های اخلاقی‌اند. این قشر متمایز از اندیشه‌های دینی موجود چیزی ندارند بلکه پیرو

کرد. دورکیم با مطالعه آثار نوما دنیس فوستال دو کولانژ مورخ، آموزش‌ها و صلابت روش‌شناختی را از او وام گرفت. همچنین دورکیم از امیل بوترو و شارل رنویه که فلاسفه نئوکالنتی محسوب می‌شدند، تاثیر گرفت. دورکیم از جمله کسانی بود که به برابری همگان در برابر قانون و احترام به حقوق مدنی و آزادی‌های سیاسی باور داشت (لالمان، ۱۴۰۱: ۲۳۰).

تمام توجه دورکیم به عوامل اجتماعی - ساختاری به‌عنوان عامل تعیین‌کننده مسائل اجتماعی انسان است. دورکیم با انتقاد صریح از تبیین‌های غیرجامعه‌شناختی رفتار اجتماعی معتقد بود پدیده‌های اجتماعی واقعیت‌های اجتماعی‌اند و در واقع همین واقعیت‌های اجتماعی هستند که موضوع جامعه‌شناسی را تشکیل می‌دهند. از همین رو می‌گوید: «واقعیت‌های اجتماعی نه تنها بیرون از فرد قرار دارند؛ بلکه از چنان قدرت وادارنده‌ای برخوردارند که بر فرد و اراده فردی تحمیل می‌گردند» (Durkheim, 1950: p2).

دورکیم تعریف خود از واقعیت اجتماعی را این‌گونه بیان می‌کند: «هر شیوه عمل ثابت و نا ثابتی که بتواند بر فرد یک نوع الزام خارجی را تحمیل کند» (Ibid, p13).

دورکیم می‌گوید جامعه چیزی هم فراسوی ما و هم در درون ماست (Durkheim, 1953: p55). توضیح این مطلب آن است که واقعیت‌های اجتماعی به‌ویژه قواعد اخلاقی تنها و فقط در صورت درونی شدن در وجدان فردی به راهنما و نظارت‌کننده مؤثر رفتار بشر تبدیل می‌شوند ضمن آنکه همچنان مستقل از افراد باقی خواهند ماند؛ بنابراین الزام دیگر تحمیل صرف نظارت‌های خارجی بر اراده فردی نخواهد بود؛ بلکه شکل یک اجبار اخلاقی برای اطاعت از قانون را به خود خواهد گرفت.

دورکیم بر این موضوع تأکید داشت که هنگامی که جامعه سخت یکپارچه باشد، آن جامعه اعضای خود را تحت نظارت دارد (Durkheim, 1951:)

اصطلاحی با عنوان اجبار دین‌سالارانه نیز یاد می‌کند که عبارت است از سلطه صنفی که برای حفظ اقتدار به اجبار روانی به شکل اعطاء یا دریغ کردن از مواهب مذهبی متوسل می‌شود (وبر، ۱۴۰۰: ۱۴۱).

وبر در مشهورترین اثر خود یعنی اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری مدعی می‌شود که سرمایه‌داری زاده شده از مذهب پروتستان است. وبر اقتصاد سرمایه‌دارانه را عملی می‌داند که متکی بر کسب منفعت از راه بهره‌برداری از امکانات مبادله یعنی امکانات مسالمت‌آمیز کسب سود است (۲ وبر، ۱۴۰۰: ۲۵). پس این تعریف وبر مدعی است نظام اخلاقی مذهب پروتستان بود که با تشویق افراد به وقف خود برای کارشان به سلطه سنت پایان داد. مذهب پروتستان با راه انداختن ایده‌هایی نظیر وقت طلاست، مقتصد باش و وقت شناس باش منفعت طلبی را بر جای جهاد خلاق معرفی کند (دیلینی، ۱۴۰۰: ۲۱۷). وبر معتقد است اخلاق پروتستانی کاوش سرچشمه مذهبی روح یا فرهنگ سرمایه‌داری است. سرمایه‌داری مدرن بدون ایستارهای روانشناختی خاص شکل نگرفته است (سیدمن، ۱۴۰۲: ۷۳).

۷ دیدگاه امیل دورکیم

امیل دورکیم در ۱۸۵۸ در اپینال متولد شد. او طبق احکام شرعی سنت یهودی تربیت شده بود. زبان عبری را آموخته و در مدرسه خاخامی تحصیل کرده بود. علی‌رغم سنت کهن خانوادگی به کسوت خاخامی در نیامد. دورکیم پس از تحصیلات دبیرستانی به دانشسرای هالی رفت و آنجا امتحانات آگراسیون فلسفه برای دبیری فلسفه در دبیرستان را گذراند و با هنری برگسون و ژان ژورس نشست و برخاست داشت. علی‌رغم برگشت دورکیم از دین، تحلیل‌های وی پیوسته از احترام به قانون و اهمیت برای قدرت اجتماع متثر بود. از رویدادهای تاریخی تاثیرگذار در مسیر زندگی‌اش می‌توان به ماجرای شکست فرانسه از آلمان در جنگ ۱۸۷۰، سرکوب کمون پاریس و بعد از آن ماجرای دریفوس اشاره

(همیلتون، ۱۳۹۴: ۱۷۲). دورکیم سرچشمه توتمیسم را این‌گونه بیان می‌کند: «توتمیسم دین مبتنی بر حیوانات توتمی یا انسان‌ها و یا تصاویر آن‌ها نیست، بلکه مبتنی بر یک نیروی غیرشخصی بی‌نامی است که در هریک از این پدیده‌ها پیدا می‌شود؛ ولی با هیچ یک از آن‌ها یکی نیست» (Durkheim, 1915: p188). در دیدگاه دورکیم جامعه همان خداوند است و جامعه و خدا یکی انگاشته می‌شوند. دلیل این امر را خود دورکیم این‌چنین بیان می‌کند: «جای تردید نیست که جامعه به‌صورت کلی همه آن چیزهایی را که برای برانگیختن حس خداوندی لازم است، به‌خاطر قدرتش بر همه این چیزها در اختیار دارد؛ زیرا برای اعضایش همان حالتی را دارد که خداوند در پرستندگانش القا می‌کند» (Ibid, p 205). دورکیم می‌گوید: «از آنجا که جامعه ماهیتی مختص به خود و متفاوت از ماهیت فردی ما دارد، هدف‌هایی را دنبال می‌کند که به همین سان مختص او هستند؛ اما جامعه چون که بدون واسطه افراد نمی‌تواند به هدف‌هایش برسد، به گونه آمرانه‌ای از ما تقاضای کمک می‌کند. جامعه نیاز به آن دارد که بدون توجه به علائقمان، ما را به خدمت خود گیرد و هرگونه ناراحتی، محرومیت و از خودگذشتگی را که زندگی اجتماعی بدون آن‌ها امکان‌پذیر است، بر ما هموار سازد. به‌خاطر همین مصلحت جامعه است که ما در هر لحظه‌ای ناچار به تسلیم خودمان در برابر قواعد رفتار و تفکری هستیم که نه آن‌ها را ساخته‌ایم و نه دوستشان داریم، همان قواعدی که گهگاه با اساسی‌ترین گرایش‌ها و غرایز ما تعارض دارند» (Ibid, p 207).

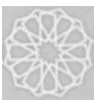
با این توضیحات دورکیم مشخص می‌کند که دین چیزی جز نیروی جمعی جامعه بر افراد نیست. دین یک نظام فکری است که به‌وسیله آن افراد جامعه خودشان را بازنمایی می‌کنند و روابط مبهم و صمیمانه خود را با جامعه با این وسیله بیان می‌کنند (Ibid, p225).

دورکیم معتقد است ادیان تنها یک موضوع اعتقادی نبوده‌اند. تمامی ادیان تشریفات و شعایر

(p209). در واقع نظر دورکیم این را می‌رساند که آن گروه از مردم که به‌درستی یکپارچه شده‌اند مصونیت بیشتری از عوارض و مصیبت‌هایی که برای بشر رقم زده‌اند دارند و به همین دلیل است که احتمال اینکه این مردم به رفتارهای تندی دست بزنند کمتر است.

در تنظیم اجتماعی علاقه دورکیم متوجه نیروهای نظارت خارجی و مقررات قانونی است. این‌ها را می‌شد در کتاب‌های قانون و بدون توجه به افراد مورد بررسی قرارداد. بعد از آن دورکیم متوجه نیروهای نظارت درونی شد و مجاب شد که حضور جامعه در درون فرد ضروری است. از انگیزه‌هایی که او را به سمت بررسی دین به‌عنوان یک واقعیت اجتماعی کشاند می‌توان به ایجاد احساس الزام اخلاقی در درون افراد جهت پاسداشت درخواست‌های جامعه و نیز علاقه وی به مکانیسم‌هایی که در موقع خطر برای سامان اجتماعی به کار می‌آیند اشاره کرد. دورکیم معتقد بود پدیده‌های مذهبی زمانی در جامعه به وجود می‌آیند که بین امور دنیوی یعنی فعالیت‌های مفید فایده روزانه و امور مقدس که اموری خدایی، فرا گذرنده و خارق‌العاده هستند جدایی بیفتد. وی معتقد است که تمایزی که میان امور دنیوی و مقدس به وجود می‌آید همواره از سوی گروه‌هایی صورت می‌پذیرد که در یک کیش به هم پیوند خورده باشند و به‌وسیله نمادهای مشترک و اشیایی که می‌پرستند وحدت پیدا کرده باشند (کوزر، ۱۳۹۲: ۱۹۸-۱۹۶).

دورکیم با اینکه از دین عبور کرده بود؛ اما برای دین به‌عنوان واقعیت اجتماعی که همبستگی اجتماعی به وجود می‌آورد ارزش قائل شد و در مطالعات جامعه‌شناختی خود به آن پرداخت. دورکیم از ابتدایی‌ترین حالت دینی بشر آغاز کرد و به بحث توتم و توتم‌گرایی پرداخت. وی با بررسی نظام توتمی معتقد است توتم‌ها با تندیس‌های طرح‌دار سنگی و چوبی نشان داده می‌شوند و به دلیل اینکه این تندیس‌ها نمایانگر تصویر مقدس هستند، خودشان نیز مقدس تلقی می‌شوند

مارکس که متأثر از هگل بود، باور داشت سلسله مراتب قدرت در خانواده به موازات سلسله مراتب قدرت در جامعه ساختاری جدید می‌یابد، تصور خانواده مقدس به راحتی فرو می‌ریزد و بساط دین برچیده می‌شود. مفهوم از خودبیگانگی در اندیشه‌های مارکس که متأثر از هگل بوده به مصادره این مفهوم و گسترش دامنه آن بسیار باور داشت، و می‌گفت بیگانگی تنها در سپهر دین خود را نشان نمی‌دهد، بلکه مقدم بر همه این مفهوم ثباتی اقتصادی دارد که تنها با دگرگونی ریشه‌ای جامعه از میان خواهد رفت. او دین را محصول یک جامعه طبقاتی می‌داند و از دیدگاه مارکس دین را هم بیانگر از خودبیگانگی و هم بیانگر منافع طبقاتی می‌دانست و می‌گفت، دین ابزاری برای زورگویی به طبقه زبردست جامعه و نیز به نوعی بیان اعتراضی علیه ستمگری است. او باور داشت دین موقعیت راستین را واژگون کرده، زیرا نتیجه از خودبیگانگی بشر است. او انسان را همان جهان انسانی، دولت و جامعه می‌داند و این دولت و جامعه دین را به شکل یک آگاهی جهانی وارونه تولید می‌کند، زیرا خود دولت و جامعه جهانی وارونه هستند. در نهایت، او با توهمی دانستن دین معتقد بود دین حادثترین مثال از ایدئولوژی است که هدفی جز تأمین دلایل و بهانه برای حفظ امور جاری وجود ندارد.

ماکس وبر، با تاثیر پذیری از سلف خود به ارائه نظرات خود پرداخت. از جمله شواهدی که نشان می‌دهد او از مارکس تاثیر پذیرفته، جهت‌گیری ماتریالیستی تاریخی‌اش است. نظرات وی در خصوص رفتار اقتصادی و قشربندی متأثر از نظرات مارکس است. همچنین وی در ساخت نظریه جامعه‌شناسی خود، هم از مارکس تاثیر گرفته که در واقع به نوعی منتقد او نیز بود. ماکس وبر با تبیین نقش عقلانیت، فرهنگ و نهادهای غیر اقتصادی حفظ تحلیل‌های تاریخی و طبقاتی یک چارچوب جامع و مدلل ارائه کند. نظرات وی در زمینه قشربندی اجتماعی و رفتار اقتصادی همه ریشه در نظرات مارکس داشت. این دو معتقد بودند که

منظمی دارند که در آن گروه مؤمنان گرد هم می‌آیند. حس همبستگی گروهی در مراسم تشریفاتی جمعی تأیید و تقویت می‌شود. از نظر دورکیم وجود این تشریفات و شعایر برای پیوند اعضای گروه امری ضروری است. همچنین دورکیم معتقد است در فرهنگ‌های کوچک سنتی تمامی جنبه‌های زندگی تحت نفوذ دین بوده است. تشریفات دینی هم به‌وجودآورنده اندیشه‌ها و مقولات فکری جدید هستند و هم ارزش‌های موجود را مورد تأیید مجدد قرار می‌دهند. دورکیم بر آن است که دین تنها یک رشته احساسات و اعمال نیست، بلکه نحوه اندیشیدن را در فرهنگ‌های سنتی نیز مشروط خود می‌کند (گیدنز، ۱۴۰۰: ۵۰۴).

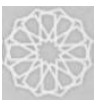
۸ نتیجه‌گیری و مقایسه

دیدگاه کارل مارکس که بر ماتریالیسم تاریخی یا درک مادی‌گرایانه تاریخ استوار است، متأثر از سه تفکر (ایده‌آلیسم آلمانی به خصوص نسخه هگلی، منت سوسیالیستی فرانسه و اقتصاد سیاسی ایتالیایی) است، انسان را از دو جنبه تاریخی بازاندیشی می‌کند. او بر این باور است که از یک طرف این تاریخ، تاریخ نظارت آفریننده‌ی انسان بر طبیعت است و از سوی دیگر بیانگر از خودبیگانگی هر چه بیشتر انسان است. این از خودبیگانگی موقعیتی را ترسیم می‌کند که انسان در آن تحت چیرگی نیروهای خودساخته است و این نیروها در قالب قدرت‌های بیگانه در برابرشان می‌ایستند. او تغییرات اجتماعی را در عوامل اقتصادی جستجو می‌کند نه در اندیشه‌ها و ارزش‌ها. مارکس تحول تاریخی را در میان تضادهایی که میان طبقات اجتماعی است، پیدا می‌کند و باور دارد همه تاریخ بشر پر از طبقات اجتماعی است. او با الگوگیری از هگل و فوئرباخ، تاریخی را بیان می‌کند که متشکل از واقعیت‌های فیزیکی و مادی است. مارکس خود را ماتریالیست هگلی که با ابزارگرایی امروزی شباهت دارد، معرفی می‌کند. او انسان‌گرایی بود که از سختی‌ها و مشکلات طبقه کارگر و نیز بهره‌کشی از کارگران در نظام سرمایه‌داری آزاده‌خاطر بود.

امیل دورکیم که همه توجه خود را معطوف به عوامل اجتماعی به عنوان تعیین کننده مسائل اجتماعی کرده بود، باور داشت، واقعیت‌های اجتماعی نه تنها بیرون از فرد قرار دارد که چنان قدرت وادارنده‌ای دارند که بر فرد و اراده او غالب می‌شوند. او جامعه را چیزی هم درون ما و هم فراسوی ما می‌دانست. دورکیم باور داشت آن گروه از مردم که به درستی یکپارچه شده‌اند مصونیت بیشتری از عوارض و مصیبت‌ها دارند، به همین خاطر مردم کمتر دست به کارهای خطرناک می‌زدند. شاید مهم‌ترین انگیزه‌ای که دورکیم را به سمت دین به عنوان یک واقعیت اجتماعی کشاند، همان ایجاد احساس الزام اخلاقی در درون افراد به خاطر پاسداشت درخواست‌های جامعه و نیز علاقه وی به مکانیسم‌هایی که در موقع خطر برای سامان اجتماعی به کار می‌آیند، است. او دلیل پیدایش پدیده‌های مذهبی در جامعه را زمانی می‌داند که بین امور دنیوی، یعنی فعالیت‌های مفید فایده روزانه و امور مقدس که اموری خدایی، فراگذرنده و خارق-العاده هستند، جدایی بیفتند. هرچند به نوعی دورکیم از دین عبور کرده است، اما برای دین به عنوان واقعیت اجتماعی که باعث همبستگی اجتماعی می‌شود، ارزش زیادی قائل است. دورکیم از همه مراحل دینی استفاده کرده است و به بحث توتیم و توتیم‌گرایی بسیار پرداخته، و می‌گوید: توتیمسم دین مبتنی بر حیوانات توتیمی یا انسان‌ها و یا تصاویر آن‌ها نیست، بلکه مبتنی بر یک نیروی غیرشخصی بی نامی است که در هریک از این پدیده‌ها پیدا می‌شود؛ ولی با هیچ یک از آن‌ها یکی نیست. به باور دورکیم، جامعه و خدا یکی هستند، زیرا جای تردید نیست که جامعه به صورت کلی همه آن چیزهایی را که برای برانگیختن حس خداوندی لازم است، به خاطر قدرتش بر همه این چیزها در اختیار دارد، زیرا برای اعضایش همان حالتی را دارد که خداوند در پرستندگانش القا می‌کند. دورکیم معتقد است دین به وسیله افراد جامعه نظام پیدا می‌کند و افراد جامعه، روابط مبهم و صمیمانه خود را با جامعه از این طریق بیان می‌کنند. در نهایت،

روش‌های مدرن سازماندهی، تاثیرگذاری و کارایی تولید را افزایش می‌دهد. وبر در زمینه تاثیر صرف نبرد طبقاتی و صاحبان ابزار تولید در ایجاد نظم اقتصادی با مارکس موافق نبود و علاوه بر این موارد قدرت نظامی و سیاسی را نیز دخیل می‌دانست. او باور داشت، کنترل رفتار فردی به دست منافع مادی و ذهنی می‌باشد، و مفهوم تیپ ایده‌آل از نظرات جدی وبر بوده است. این مدل که در جهان واقعیتی وجود نداشته، اما تنها برخی از خواص آن قابل مشاهده است. او پیدایش جامعه مدرن را با تحولات در الگوهای کنش اجتماعی ملازم می‌داند. او معتقد است مردم از دین و رسوم عبور کرده و به طور زیادی در محاسبات عقلانی و ابزاری گرفتار شدند. وبر به دین نگاهی معنانگرانه دارد، و می‌گوید دین به حیات انسانی و جامعه در برابر رنج و ستم معنا می‌دهد. وبر برای فهم چگونگی رشد افکار مذهبی، به تحلیل انگیزه‌های نوعی کنشگران مذهبی می‌پردازد و از نظر او در شکل‌گیری تحولات دینی منافع حرف اول را می‌زند. البته وبر دین واکنش در برابر محرومیت و نیز دین نتیجه نفرت را رد کرده، اما این مسئله را که میان دین و رنج پیوند نزدیکی است را قبول دارد. یکی از مفاهیم مهم اجتماعی نزد وبر، مفهوم عقلانی-سازی است. این مفهوم هم ساماندهی دارد و هم وحدت‌بخش نظام‌های افکار است. او عقلانیت در میدان دین را بیانگر خرافه‌زدایی و از بین بردن تناقضات و ابهام‌ها در راه حل‌های مسئله رستگاری می‌داند. در واقع نگاه وبر به دین از نوع روانشناختی است که به دنبال معنا است. وبر با مصادره دین در اختیار روحانیون مخالف بود و این نوع دینداری را مخالف با دینداری ذوق‌محور مخالف می‌دانست، چراکه، باعث تحمیل ارزش‌های مقدس خود به جای فضیلت‌ها و صلاحیت‌های مذهبی خودانگیخته به مردم می‌شود. در نهایت، وبر معتقد بود اخلاق پروتستانی جستجوگر سرچشمه مذهبی روح یا فرهنگ سرمایه‌داری است، و سرمایه‌داری مدرن بدون ایستارهای روانشناختی خاص شکل نگرفته است.

دین، تنها کارگرد ابزاری دین را می‌بیند و معتقد است باعث از خودبیگانگی می‌شود و طبقه حاکم از آن برای سرکوب طبقه فرودست سود می‌جوید. ماکس وبر با رویکرد عقلانی به دین کارکرد معانگرا از دین بیرون می‌آورد و نهایتاً دورکیم کارکرد اجتماعی دین در هویت بخشی جمعی حول محور یک امر مقدس را مدنظر قرار می‌دهد. بنابراین دین در نظر این سه اندیشمند جنبه کارکردی دارد؛ اما در نظر یکی کارکرد مثبت و در نظر دیگر کارکردی منفی.

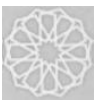
دورکیم معتقد است ادیان باعث تشکیل گروه‌های اجتماعی می‌شوند و باعث حس همبستگی گروهی می‌شوند.

به طور کلی می‌توان نظرات این سه اندیشمند و جامعه‌شناس را در جهاتی موافق هم و در جهاتی مخالف هم دانست. هر سه جامعه‌شناس نوعی کارکردگرایی از دین را در نظراتشان نمایان می‌کنند؛ اما با رهیافت‌های متفاوتی این موضوع را بیان می‌دارند. مارکس با رویکرد سلبی و انتقادی خود به

منابع

- باکینگام، ویل و دیگران (۱۴۰۲) کتاب فلسفه، ترجمه شهاب‌الدین عباسی، تهران: نشر نخستین.
- پارتریج، کریستوفر (۱۳۹۸) سیری در ادیان جهان، ترجمه عبدالعلی براتی، تهران: انتشارات ققنوس.
- پالس، دانیل (۱۳۹۴) هفت نظریه در باب دین، ترجمه محمد عزیز بختیاری، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- دیلینی، تیم (۱۴۰۰) نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی، ترجمه بهرنگ صدیقی و وحید طلوعی، تهران: نشر نی.
- راسل، برتراند (۱۳۸۸) تاریخ فلسفه غرب، ترجمه نجف دریا بندری، نشر الکترونیکی.
- ریترز، جورج (۱۴۰۰) نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- ریس، ویلیام (۱۴۰۰) فرهنگ فلسفه، ترجمه گروه مترجمان، تهران: انتشارات مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- سیدمن، استیون (۱۴۰۲) کشاکش آرا در جامعه‌شناسی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- فیوشت، اینیر و ریستا پل (۱۳۹۷) جامعه‌شناسی دین رویکردهای کلاسیک و معاصر، ترجمه اکبر احمدی، تهران: انتشارات تمدن علمی.
- کوزر، لیوئیس (۱۳۹۲) زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- Durkheim, Emil (1953) *Sociology and Philosophy* (New York, The Free Press).
- Durkheim, Emile (1915) *The Elementary Forms of the Religious life*. London: Allen and Unwin.
- Durkheim, Emile (1950) *The Rules of Sociological Method* (New York, The Free Press).
- Durkheim, Emile (1951) *Suicid* (New York, The Free Press).
- گیدنز، آنتونی (۱۴۰۰) جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۹) جامعه‌شناسی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نشر نی.
- لالمان، میشل (۱۴۰۱) تاریخ اندیشه‌های جامعه‌شناسی ج ۱ از آغاز تا ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: نشر هرمس.
- لسناف، مایکل. ایچ (۱۴۰۰) فیلسوفان سیاسی قرن بیستم، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران: انتشارات ماهی.
- همیلتون، ملکم (۱۳۹۴) جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث.
- وبر، ماکس (۱۳۹۷) جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات ثالث.
- وبر، ماکس (۱۴۰۰) مفاهیم اساسی در جامعه‌شناسی، ترجمه احمد صادرتی، تهران: نشر مرکز.
- وبر، ماکس (۱۴۰۰) اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری، ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- وبر، ماکس (۱۴۰۰) دین، قدرت، جامعه، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات هرمس.
- مارکس، کارل (۱۴۰۱) نقد فلسفه حق هگل، ترجمه محمود عبادیان و حسن قاضی مرادی، تهران: انتشارات اختران.

Marx, Karl (1964) *Selected Writing in Sociology and Social Philosophy* Translated by T. B. Bottommore, (London McGraw-Hill).

Marx, Karl (n.d) *The Poverty of Philosophy* Chapter II.

Marx, Karl (1990) *Capital: Volume I*, translated by Ben Fowkes, Penguin Classics.

Weber, M (1965) *The Sociology of Religion*. London: Methuen.